

مطالعه تطبیقی معماری تکیه‌های صفوی و قاجاری در تخت فولاد

اصفهان*

محمد مهدی پوستین‌دوز** احمد امین‌پور*** الهام مهر دوست****

چکیده

در گذشته تکیه، به محل‌هایی با کاربری‌های متفاوت همچون محل اقامت صوفیان، فقیران و نیز مکان برگزاری مراسم تعزیه گفته می‌شده است. یکی از مکان‌هایی که محل ساخته شدن تکیه‌هایی متعدد از پیش از دوره صفوی تا دوره معاصر بوده، تخت فولاد اصفهان است که البته از مهم‌ترین قبرستان‌های جهان اسلام نیز به‌شمار می‌رود. کاربری عمده تکیه‌های تخت فولاد در گذشته به‌عنوان مکانی برای اقامت صوفیان، عالمان و همچنین مدرسه علمیه بوده است که بعدها به محل دفن این بزرگان تبدیل، در آن برای آنها مقابری ساخته شده و به تدریج افراد دیگری نیز در آنجا دفن شده‌اند.

بنابر آنچه بیان شد، تلاش نگارندگان در پژوهش حاضر بر آن است تا معماری تکیه‌های این مکان تاریخی را از دوره صفوی تا قاجار بررسی کنند. در واقع هدفی که در این پژوهش دنبال می‌شود، مطالعه تطبیقی تکیه‌های دو دوره صفوی و قاجار در تخت فولاد است. پرسش قابل طرح نیز از این قرار است که تکیه‌های این دو دوره در تخت فولاد اصفهان چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی از بعد فضا و کالبد معماری بایکدیگر داشته‌اند. روش تحقیق به کار گرفته شده توصیفی - تاریخی با رویکرد تحلیلی - تطبیقی بر مبنای جمع‌آوری اطلاعات بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهده میدانی بناها است.

در نهایت، آنچه به‌عنوان یافته‌های پژوهش حاضر به دست آمد، شباهت‌هایی همچون سلسله مراتب، کالبد بقاع، نوع قوس‌ها و پوشش سازه‌ای، نوع مصالح مورد استفاده، تزئین مشابه و مکان تزئینات در تکیه‌های این دو دوره است. از تفاوت‌های آنها، شاخص شدن سردر و استفاده از کتیبه در دوره صفوی، استفاده از پوشش مسطح، قوس‌های هلالی، کاربرد سنگ، تزئین حجاری و قرارگیری بقاع روی سکو در دوره قاجار است.

کلیدواژگان: تکیه، معماری صفوی و قاجار، تخت فولاد اصفهان.

* مقاله پیش‌رو، برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد الهام مهر دوست با عنوان "معماری تکایای صفوی و قاجار در اصفهان، نمونه موردی: تخت فولاد اصفهان" به‌راهنمایی آقای دکتر محمد مهدی پوستین‌دوز در دانشگاه هنر اصفهان است.

** استادیار، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان.

*** استادیار، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان.

**** کارشناس ارشد مطالعات معماری، دانشگاه هنر اصفهان (نویسنده مسئول).

مقدمه

تخت فولاد اصفهان، از مهم‌ترین قبرستان‌های جهان اسلام محسوب می‌شود (عقیلی، ۱۳۸۹: ۱۷). در این مکان، بناهایی به نام تکیه وجود دارند که از نظر فضایی بیشتر شامل یک مقبره در مرکز صحن و حجره‌هایی در اطراف آن هستند. برخی از این تکیه‌ها در ابتدا محل گوشه‌نشینی یا درس علما بوده که بعدها به مقبره آنان تبدیل شده‌است (مهدوی، ۱۳۷۰: ۲۴). با وجود اهمیتی که تکیه‌های موجود در تخت فولاد اصفهان از نظر پیشینه تاریخی دارند، کمتر از بُعد معماری به آنها توجه شده‌است. افزون بر اینکه، قدمت بناهای موجود و تخریب بخش‌هایی از این تکیه‌ها در سال‌های اخیر، ضرورت معرفی و تحلیل بیشتر این بناها را ایجاب می‌نماید.

بدین منظور در پژوهش حاضر، معماری تکیه‌های صفوی و قاجاری این مکان با ابعاد مختلف فضایی، کالبدی، سازه و تزئین بررسی گردیده‌است. همچنین، به دنبال یافتن پاسخی برای این پرسش که تکیه‌های دو دوره صفوی و قاجاری باهم چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارند، تکیه‌های این دو دوره با یکدیگر مقایسه شده‌اند. در واقع هدف از نگارش مقاله پیش‌رو، مطالعه تطبیقی تکیه‌های این دو دوره و تحلیل نتایج به دست آمده از آنان است. از همین رو در هر بخش، نخست تکیه‌های آن دوره معرفی و سپس ویژگی‌های آنها دسته‌بندی شده‌است. در نهایت تکیه‌های دو دوره یادشده، از لحاظ جنبه‌هایی که بیان شد، باهم مقایسه و نتایج آنها تحلیل گردیده‌اند.

پیشینه پژوهش

تکیه‌های موجود در تخت فولاد کمتر از بعد معماری مورد توجه بوده‌اند. در منابع موجود نیز بیشتر مشاهیر مدفون در این مکان، معرفی شده‌اند. فقیه میرزایی و دیگران (۱۳۸۴) در کتابی با عنوان "تخت فولاد یادمان تاریخی اصفهان" که در سه جلد آن را نگاشته‌اند، بطور ویژه توصیف معماری تکیه‌های موجود را مورد توجه قرار داده‌اند و نیز در مقاله "گزارشی از گورستان تخت فولاد و روند تخریب آن" بر بخش‌های تخریب شده هر تکیه اشاراتی نموده‌اند. در "دانشنامه تخت فولاد" نگاشته مرتضی فرشته‌نژاد (۱۳۸۹) هم، ذیل عنوان هر تکیه، توصیف‌هایی از معماری آنها وجود دارد. همچنین پژوهش‌های موجود در مرکز اسناد دانشگاه شهید بهشتی نیز، برخی از تکیه‌ها را از بعد معماری معرفی نموده و چون بعضی از این پژوهش‌ها مربوط به قبل از تخریب‌های انجام گرفته در تخت فولاد است، از این نظر قابل توجه هستند. از مجموعه فرهنگی - مذهبی تخت فولاد نیز چندین کتاب به چاپ رسیده

که تنها در کتاب "تخت فولاد اصفهان" اثر عقیلی (۱۳۸۹)، به بعد معماری ابنیه اشاراتی شده‌است. در کتاب "گنجنامه امامزاده‌ها و مقابر" تاریخ و سیر تحول تکیه‌های بابا رکن‌الدین، میرفندرسکی و خوانساری به صورت مختصر بیان شده‌است. درباره کتیبه‌ها، تاریخ و توصیف تکیه میر نیز بطور خاص در مقاله "یکتا اثر ماندگار میرعماد در تکیه میرفندرسکی" اثر فقیه میرزایی، پژوهش شده‌است. باین‌همه، تاکنون از اقدامات مرمتی انجام شده در این مکان نوشته‌ای به دست نیامده‌است.

سایر کتاب‌های موجود را می‌توان به دو دسته بخش‌بندی کرد. گروه اول؛ کتاب‌هایی هستند که در آنها به صورت مستقیم آثار تخت فولاد اصفهان بررسی شده لیکن اشارات معماری در آنها مختصر است. همچون کتاب "لسان الارض یا تاریخ تخت فولاد" نگاشته مهدوی (۱۳۷۰) که در بخش‌های مربوط به هر تکیه، اشاراتی به معماری آنها نیز شده‌است. گروه دیگر؛ کتاب‌های مربوط به تاریخ اصفهان هستند. برای نمونه بهشتیان (۱۳۴۳) در "بخشی از گنجینه آثار ملی"، تحویلدار اصفهان (۱۳۴۲) در "جغرافیای اصفهان"، جابری انصاری (۱۳۷۸) در "تاریخ اصفهان"، رفیعی مهرآبادی (۱۳۵۲) در "آثار ملی اصفهان"، همایی (۱۳۸۱) در "تاریخ اصفهان" و نیز هنرفر (۱۳۵۰) در "گنجینه آثار تاریخی اصفهان" از برخی تکیه‌ها نام برده و آنها را توصیف کرده‌اند.

شایان یادآوری است که وجه تمایز پژوهش حاضر با تحقیق‌های پیشین در این است که در پژوهش‌های نام‌برده تنها به جنبه‌های توصیفی و تاریخی تکیه‌ها توجه شده و بررسی تحلیلی آنها مورد غفلت قرار گرفته‌است. از این رو آنچه در این مقاله مورد نظر است، پرداختن به بعد تحلیلی معماری تکیه‌ها و رسیدن به نتایج حاصل از تطبیق تکیه‌های دو دوره صفوی و قاجار است.

روش پژوهش

روش تحقیق به کار گرفته شده، توصیفی - تاریخی است که از نظر هدف، به صورت توسعه‌ای و بر مبنای ارتقای توصیف‌ها و تحلیل‌های انجام شده در پژوهش‌های پیشین است. یافته‌اندوزی آن هم به صورت کتابخانه‌ای همراه با مشاهده میدانی بناها انجام گرفته‌است. در جمع‌بندی اطلاعات به دست آمده از رویکرد تحلیلی - تطبیقی بهره گرفته شده‌است. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها بر اساس مقایسه و تحلیل عقلی نگارندگان استوار است. فرایند تحقیق نیز، شامل توصیف اولیه بناهای هر دوره، دسته‌بندی و نتیجه‌گیری از ویژگی‌های آنها و

نگارندگان این مقاله به منظور بررسی تکیه‌هایی با کاربری محل گوشه‌نشینی و مقابر (خاک‌سپاری)، از نمونه تکیه‌های موجود در تخت فولاد اصفهان بهره گرفته‌اند. همچنین، ضمن بررسی پیشینه این تکیه‌ها به مطالعه تطبیقی تکیه‌های دو دوره صفوی و قاجار در این مکان نیز پرداخته‌اند.

معرفی قبرستان تخت فولاد؛ بستر قرارگیری تکیه‌های مورد بررسی

- موقعیت

تخت فولاد در جنوب شرقی شهر اصفهان قرار گرفته که در کنار مزاراتی چون گورستان بقیع در مدینه، قبرستان ابوطالب در مکه و گورستان وادی‌السلام در نجف، از مهم‌ترین مزارات جهان اسلام به‌شمار می‌رود. مساحت آن اکنون حدود ۷۵ هکتار است که از شمال به خیابان میر، از جنوب به خیابان سعادت‌آباد، از شرق به خیابان‌های سجاد و بهار و از غرب به خیابان مصلی محدود می‌شود (تصویر ۱). از این گورستان در کتاب‌های تاریخی با نام‌های لسان‌الارض، بابا رکن‌الدین و تخت‌فولاد یاد شده‌است (عقیلی، ۱۳۸۹: ۱۷).

- سیر تاریخی

پیشینه این گورستان به واسطه وجود قبری که منسوب به یوشع نبی که از پیامبران بنی اسرائیل است و در تکیه لسان‌الارض قرار دارد، به دوران پیش از اسلام می‌رسد. از وضعیت این قبرستان در سده‌های پنجم تا هفتم ه.ق. اطلاعات چندانی در دست نیست؛ تنها تعدادی سنگ قبر مربوط به این دوره، یافت شده‌است. افزون بر این، در منابعی که در آنها به دوره سلجوقیان اشاره شده، از این قبرستان و بناهای مجلل آن نام برده شده‌است (عقیلی، ۱۳۸۹: ۱۸). از سده‌های هفتم تا دهم ه.ق.، مزار تخت‌فولاد یکی از جایگاه‌های عبادت و ریاضت

تصویر ۱. موقعیت قرارگیری تخت‌فولاد اصفهان (آرشیو مجموعه فرهنگی تخت‌فولاد اصفهان، ۱۳۹۱).

سپس مقایسه شاخصه‌های کلی به‌دست‌آمده از دو دوره صفوی و قاجار باهم است. جامعه آماری مورد بررسی، دربردارنده تمامی تکیه‌های باقی‌مانده از دوره صفوی است. این انتخاب به علت گوناگونی تکیه‌های این دوره و به‌منظور دستیابی به ویژگی‌های مشترک آنها بوده‌است. همچنین حدود نیمی از تکیه‌های قاجاری که بیشتر بخش‌های آن باقی‌مانده و در صورت تخریب، اطلاعات تاریخی و اسناد آنها موجود و قابل بررسی بوده‌است، با تکیه‌های صفوی مطالعه و مقایسه شده‌اند.

انواع تکیه و عملکردهای آن

واژه تکیه، دارای معانی متعددی است. در فرهنگ فارسی معین برای این واژه چندین معنی بیان شده‌است: ۱- پشت‌دادن به چیزی. ۲- محل نگهداری تهیدستان. ۳- جایی وسیع که در آن مراسم عزا و روضه‌خوانی برپا می‌کنند (معین، ۱۳۸۷: ۳۴۱). در اصطلاح، تکیه به معنی جای برگزاری مراسم عزاداری یا مقابر عالمان و بزرگان است که معنی اخیر همان تکیه درویشان به معنای محل سکونت و عبادت و ریاضت آنها بوده که بیشتر پس از مرگ نیز در همان محل دفن می‌شدند (مهدوی، ۱۳۷۰: ۴۱ و ۴۲).

در متون تاریخی نیز، واژه تکیه بجز معنی محل عزاداری که امروزه بیشتر رایج است، به معنای محل عبادت اهل تصوف که فقیران و مسافران هم به آنجا مراجعه می‌کردند، به کار رفته‌است. این واژه با مفهوم خانقاهی، ابتدا از متنی عثمانی به محدوده کشور ایران وارد شد و بناهایی تحت این نام به وجود آمد که صوفیان از آنها استفاده می‌کردند (کیانی، ۱۳۸۰: ۱۰۷). در "آثارالبلاد و اخبارالعباد"، تکیه به معنی خانقاه آورده شده‌است (قزوینی، ۱۳۷۳: ۵۱۰). شاردن جهانگرد فرانسوی نیز در سفرنامه خود به کاربرد عبادی تکیه‌ها اشاره می‌نماید (شاردن، ۱۳۷۹: ۹۳). در "تاریخ کاشان" هم، تکیه محلی برای درویشان تهیدست، دانسته شده‌است (کاشانی، ۱۳۵۶: ۳۳۸). احداث تکیه‌هایی با عملکرد خانقاهی در اصفهان از سده هشتم ه.ق. رونق گرفت که افزون بر اینکه آرامگاه اهل عرفان، فقها و عالمان بزرگ اصفهان بوده همراه با حجره‌های متعدد اطراف صحن، مسکن اهل تصوف و دراویش تهیدست نیز بوده‌است. از این‌گونه تکیه‌ها در شیراز هم وجود داشته که تکیه هفت‌تنان، چهل‌تنان و شاه داعی‌الله از آن جمله‌اند (فقیه میرزایی و دیگران، ۱۳۸۴: ۶۶). این مکان‌ها، در آغاز محل زندگی و خانقاه یک عارف یا گردهمایی گروهی از درویشان بوده که بعد از مرگ همانجا به خاک سپرده شده‌اند (ورجاوند، ۱۳۸۰: ۵۲).

و دیگران، ۱۳۸۴، ج ۱: ۲۴۲). کتیبه سنگ بنای آن مربوط به سال ۷۶۹ ه.ق. است (هنر فر، ۱۳۵۰: ۴۹۴). قدیمی‌ترین اطلاعات این بنا، به تعمیر آن در دوره صفوی به فرمان شاه عباس اول اشاره می‌نماید. در پلان، هندسه خارجی بنا پنج‌ضلعی است (تصویر ۱۵-ه) و محور اصلی آن با قبله تطبیق می‌کند (عقیلی، ۱۳۸۹: ۳۳). گنبد خارجی بقعه به صورت رک، با دوازه وجه است که برخی آن را ملهم از کلاه درویشان می‌دانند (الاصفهانی، ۱۳۶۸: ۴۶)، (تصویر ۲). برخی هم آن را به شیعه دوازده امامی بودن این عارف بزرگوار نسبت می‌دهند (جابری انصاری، ۱۳۷۸: ۱۸۰). امروزه سطح خارجی گنبد و پشت بغل‌های نمای ورودی آن، کاشی‌کاری است (حاجی قاسمی، ۱۳۸۹: ۹۴). بقعه دارای یک ایوان بیرون‌زده ورودی است که نمای بیرونی هر جانب آن به تاق‌نماهایی مزین شده است. همچنین مشبک‌هایی آجری میان بقعه قرار گرفته که نور مورد نیاز درون آن را تأمین می‌کند.

- تکیه میرفندرسکی

در بخشی از اراضی شمال غربی تخت فولاد واقع است. میرفندرسکی، حکیم و فیلسوف دوره صفوی و از استادان مکتب اصفهان بوده است (فقیه میرزایی و دیگران، ۱۳۸۴، ج ۱: ۳۲۶). *تحویلدار اصفهانی* از تکیه میر به عنوان مدرسه‌ای که مشتمل بر صحن و حجرات و مکان زندگی میر بوده، یاد کرده است. این امر، تاریخ احداث تکیه را به زمانی پیش از درگذشت میر، سال ۱۰۵۰ ه.ق. می‌رساند. وجود کتیبه‌ای منسوب به میرعماد حسنی خطاط مشهور دوره صفوی، گواهی بر این سخن است (همان: ۳۰۳-۳۰۰). این مجموعه شامل سردر، صحن، حجرات، ایوان‌ها و دو تکیه متصل به آن؛ تکیه بختیاری‌ها و صمصام السلطنه است (تصویر ۳). صحن واقع در جنوب صحن اصلی از آثار دوره قاجار به نظر می‌رسد (حاجی قاسمی، ۱۳۸۹: ۱۱۴). ورودی، در گوشه‌ای از تکیه و محور بقعه قرار دارد (مرکز اسناد دانشگاه شهید بهشتی تهران، ۱۳۹۱) تکیه میرفندرسکی انتظام چهار ایوانی دارد (تصویر ۱۳-ب). در اطراف صحن آن هم حجره‌ها ساخته شده‌اند.

- تکیه میرزا رفیعا نائینی

برخی معتقدند که بقعه این تکیه از آثار دوره شاه سلیمان صفوی است که بین سال‌های ۱۱۰۵-۱۰۸۲ ه.ق. بر اساس پلان هشت‌ضلعی منتظم بنا شده است (تصویر ۱۵-د). در هر ضلع نمای خارجی آن، تاق‌نمایی شامل بخش تحتانی با تاق کلیل و فوقانی با تاق جناغی است (تصویر ۴). در فضای داخلی، در فاصله بین ستون‌ها و جرزهای اصلی بنا، راهرویی احداث شده است.

بوده است که عارفان و زاهدانی همچون *بابا رکن‌الدین و بابا فولاد* در آنجا برای خود عبادتگاه ساخته بودند. در سده‌های هفتم و هشتم ه.ق. عده‌ای از عارفان بزرگ که به "بابا یا عمو" شهرت داشتند، در این مکان ساکن بودند. از مشهورترین آنها بابا رکن‌الدین است که در عبادتگاه خویش مدفون گردید (مهدوی، ۱۳۷۷: ۲۴). با اینکه پس از دفن بابا رکن‌الدین تا عهد صفویه گاهی بزرگانی در این مکان دفن می‌شدند لیکن این مکان گورستان رسمی شهر اصفهان قلمداد نمی‌شد. پس از آن در دوره شاه عباس دوم، تخت فولاد رونق یافت و خانقاه‌ها، تکیه‌ها و باغ‌های متعدد در آن ساخته شد لیکن طولی نکشید که با حمله افغان‌ها رو به ویرانی نهاد. در اوایل قاجاریه، تخت فولاد، روستای کوچکی بود که از باغ‌های باصفای خارج شهر اصفهان محسوب می‌شد و بناهایی نیز همان زمان به دست رکن‌الملک آنجا ساخته شد (عقیلی، ۱۳۸۹: ۱۹ و ۱۸). در دوره پهلوی بیشتر تکیه‌ها به مقبره خصوصی تبدیل و در زمان معاصر هم دفن در آن متوقف شد.

تکیه‌های عهد صفوی در تخت فولاد اصفهان

تکیه‌های این دوره شامل لسان‌الارض، بابا رکن‌الدین، بابا فولاد، میرفندرسکی، میرزارفیعا، خوانساری، آقاراضی، خاتون‌آبادی، فاضل سراب و فاضلان است (فقیه میرزایی و دیگران، ۱۳۸۴، ج ۱: ۸۰-۷۱). بجز دو تکیه بابا فولاد که تنها سنگ قبر آنها باقی‌مانده و تکیه فاضلان که دوباره ساخته شده، سایر تکیه‌های صفوی که در متون از آنها نام برده شده، مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

- لسان‌الارض

در شرق گورستان تخت فولاد قرار دارد. پیشینه این تکیه به دوره دیالمه می‌رسد که در دوره صفویه الحاقاتی به آن افزوده شده است (فقیه میرزایی و دیگران، ۱۳۸۴، ج ۱: ۷۱). این بنا، در بردارنده صحن وسیع، مسجد و یک عمارت بوده است (تحویلدار اصفهان، ۱۳۴۲: ۳۳). بنای مرکزی که *گالدیری* آن را خانقاه خوانده شامل یک سری نُه تایی اتاق مستطیل شکل تودرتو است که به وسیله یک راهرو به هم متصل بوده‌اند (تصویر ۱۳-الف) مصالح اصلی بنا از خشت و کتیبه‌ای گچبری به خط کوفی در آن کشف شده بود (همان: ۱۶۳ و ۱۶۴).

- تکیه بابا رکن‌الدین

قدیمی‌ترین بنای تاریخداری موجود در تخت فولاد است. این تکیه، مدفون عارف سده هشتم ه.ق.، *رکن‌الدین مسعود بن عبدالله بیضاوی* و منسوب به دوره ایلخانی است (فقیه میرزایی

تصویر ۲. بقعه در تکیه بابا رکن‌الدین (نگارندگان، ۱۳۹۱).

تصویر ۳. تکیه میرفندرسکی (نگارندگان، ۱۳۹۱).

تصویر ۴. بقعه در تکیه میرزا رفیعا (نگارندگان، ۱۳۹۱).

تصویر ۵. بقعه در تکیه خوانساری (نگارندگان، ۱۳۹۱).

فضاهای طبقه دوم نیز با راهرویی به هم مرتبطند (فقیه میرزایی و دیگران، ۱۳۸۵، ج ۲: ۱۵-۲۰). همچنین، لچکی‌های تاق‌نمای هر ضلع آن با تزئینات کاشی در جداره‌ها شاخص شده‌اند.

- تکیه خوانساری

این تکیه، آرامگاه دو تن از شخصیت‌های بزرگ اسلامی دوره صفویه، آقا حسین و آقا جمال خوانساری، است (هنر فر، ۱۳۵۰: ۶۵۷) که به دست شاه سلیمان صفوی ساخته شده و به قبه‌العلماء معروف است (بهشتیان، ۱۳۴۳: ۵۵). این بنا، مجموعه‌ای مرکب از سردر، حجره کناری و بقعه است. سردر ورودی تکیه با ایوانی عقب‌نشسته در محور بقعه قرار دارد. صحن تکیه، مستطیل شکل است و دارای محور طولی گذرا از بقعه و محوری فرعی در راستای بقعه و ورودی است که به گوشه صحن متمایل است (تصویر ۱۴-د). فضای داخلی بقعه، پلانی مربع شکل دارد (تصویر ۱۵-ب) که با احداث چهار حجره در چهار گوشه آن، فضای مرکزی به صورت چهارصفه درآمده است. ایوان جنوبی، به فضای داخلی اختصاص یافته است. بر دیوارهای صفا شمالی و شرقی، نقاشی‌هایی دیده می‌شود که مضمون آنها شمائل اهل بیت (ع) و واقعه روز عاشورا است. گنبد بقعه به صورت شلجمی^۲ شانزده وجهی، دو پوسته است که نمای خارجی آن با کاشی کاری سفید نقره‌ای پوشانده شده است (تصویر ۵). تنها حجره باقی‌مانده از این تکیه، اتاق کوچک سه‌دردی کنار ورودی است (فقیه میرزایی و دیگران، ۱۳۸۵، ج ۲: ۴۸-۳۷). در جداره بیرونی بقعه تقسیم سه‌گانه، شامل ایوانی در مرکز و دو قسمت کناری با تقسیم افقی به دو سطح، قابل مشاهده است. نورگیرهای بخش پائینی، نور اتاق‌های چهار سمت بقعه را تأمین می‌کند.

- تکیه آقارضا

این تکیه، بین تکیه‌های چهارسوقی و خوانساری قرار گرفته و مدفن آقا رضی‌الدین محمد موسوی اصفهانی است. تکیه آقارضا شامل بنای بقعه، صحن وسیع و حجره‌هایی در اطراف بوده و از بناهای دوره شاه سلطان حسین صفوی محسوب می‌شده که اخیراً تخریب شده است. بقعه، بنای خشتی کوچکی با نقشه چهارصفه بوده و هر صفا، پوششی از تاق و تویزه داشته است (فقیه میرزایی و دیگران، ۱۳۸۵، ج ۲: ۱۴۷ و ۱۴۸). کالبد بقعه بدون هرگونه تزئینی، شکل چهارصفه پلان خود را نمایش می‌دهد و در رئوس، دارای برجستگی‌هایی بوده است. وجود تاق‌نما و تاقچه‌های متعدد با تاق‌های هلالی بر دیوار داخلی بقعه از یکنواختی کالبد درون، می‌کاسته است.

- تکیه فاضل سراب

این تکیه، مدفن ملا عبدالله تنکابی سراسی است (همایی، ۱۳۸۱: ۲۸۸). این بنا از سردری آجری، دالان ورودی، صحن و بقعه تشکیل شده است. در دوره صفویه، دور تا دور صحن آن حجره‌هایی بوده (تصویر ۱۳-ج) که جلوی هر حجره، ایوانی با تاق جناغی ساخته شده بود (فقیه میرزایی و دیگران، ۱۳۸۵، ج ۲: ۱۹۵). پس از تخریب سردر، حجره‌ها و هشتی آن در سال‌های اخیر، این بخش‌ها دوباره در سال ۱۳۸۲ ه.ش. با همان حجم معماری اصلی، بازسازی شدند (فرشته‌نژاد، ۱۳۸۹، ج ۲: ۴۴۷). فضای ورودی این تکیه دربردارنده ایوانی مستطیل شکل است. هشتی آن به صورت مستقیم به صحن و بقعه دید و از طریق دو دالان کوتاه در دو طرف، به آن راه دارد. ورودی در راستای بقعه و روی محور طولی تکیه، قرار دارد. صحن تکیه، مستطیل شکل است. حجرات، پلان مستطیل کشیده دارند که به دو فضای مجزا تفکیک شده‌اند.

بنای بقعه، هشت ضلعی است (تصویر ۶). راهروی کوچکی وسط جرزها احداث شده که دور تا دور بنا را به هم مرتبط می‌کند. گنبد کوتاه بقعه به وسیله کاربندی‌های ساده روی این جرزها قرار گرفته است (فقیه میرزایی و دیگران، ۱۳۸۵: ۱۹۵ و ۱۹۶). کالبد بیرونی بقعه در تمامی جهات یکسان و شامل تاقی بزرگ به عنوان محل ورود در مرکز و دو بخش باریک، در طرفین است.

- تکیه خاتون آبادی

در شمال غربی گورستان تخت فولاد قرار دارد و مدفن میرمحمد اسماعیل خاتون آبادی است (فقیه میرزایی و دیگران، ۱۳۸۵، ج ۲: ۲۳۱). میرمحمد اسماعیل، مرشد صوفیه بوده است (جابری انصاری، ۱۳۷۸: ۱۷۵). این تکیه، تنها تکیه موجود در تخت فولاد است که خصلت مسجد- مدرسه و تکیه را باهم دارد (عقیلی، ۱۳۸۹: ۷۴). بر گنبد بقعه، تاریخ ۹۱۳ ه.ق.

تصویر ۶. تکیه فاضل سراب (نگارندگان، ۱۳۹۱).

دید می‌شود (دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر ذیل تکیه خاتون آبادی، ۱۳۹۰). تکیه شامل ورودی، صحن و حجره‌ها و بقعه در پیرامون، ایوان شمالی در نزدیکی ورودی و مسجدی کوچک در جنوب صحن و همچنین، صحن‌های فرعی است. بقعه، کنار ورودی قرار دارد و پلان آن به شکل چلیپایی است. طبقه دوم آن، شامل یک بالکن رو به صحن و یک اتاق مرکزی بالای مقبره میراسماعیل است (فقیه میرزایی و دیگران، ۱۳۸۵، ج ۲: ۲۳۸-۲۳۵). زیر بقعه، سردابه‌ای خالی است که گفته می‌شود محل عبادت میرمحمد اسماعیل بوده است (همایی، ۱۳۸۱: ۴۳۴-۴۳۲). (تصویر ۷)

- تکیه مادر شاهزاده

این تکیه، مدفن مریم دایه فرزند فتحعلی شاه و نیز عالم بزرگوار شیخ محمدتقی رازی است (فقیه میرزایی و دیگران، ۱۳۸۴، ج ۳: ۱۸۱). برخی آن را از آثار دوره صفوی و برخی هم، قاجاری می‌دانند. اصفهانی، آن را از آثار سیف‌الدوله می‌داند (الاصفهانی، ۱۳۴۰: ۴۶). این بنا، به انتظام چهارایوانی با دو ورودی است (تصویر ۱۳-ه) که بر فراز ایوان ورودی (شمالی)، سه اتاق احداث شده است. ایوان‌های جنوبی، غربی و شرقی با اندکی پیش آمدگی در صحن، ساخته شده‌اند. پلان بقعه به صورت هشت و نیم هشت است (تصویر ۱۵-الف). در گذشته اضلاع کوچک‌تر، چهار مدخل ورودی بنا بودند که بجز یکی، بقیه مسدود و هم‌اکنون به صورت نورگیر درآمده‌اند. درون گنبد با مقرنس‌های گچی و نقاشی و عباراتی به خط بنایی^۲، تزئین شده است (فقیه میرزایی و دیگران، ۱۳۸۴، ج ۳: ۱۹۲-۱۸۷).

تکیه‌های عهد قاجاری در تخت فولاد اصفهان

تکیه‌های این دوره، شامل خواجه‌ی، بیدآبادی، واله، جعفرآبادی، آغاباشی، کازرونی، ریزی، چهارسوقی، قشقایی، توپسرکانی، کلباسی، آقا مجلسی، شهبهانی، ملک، مهدوی، حاج فاتح‌الملک، گزی، بروجردی، بختیاری‌ها و صاحب روضات است (همان: ۹۹-۸۱). از میان آنچه نام برده شد

تصویر ۷. تکیه خاتون آبادی (نگارندگان، ۱۳۹۱).

کوچک‌تر دارد و کالبد خارجی آن، شامل تاقی در هر ضلع است که در اضلاع بزرگ‌تر به سه زیربخش تقسیم شده‌است.

- تکیه کازرونی

این تکیه مربوط به اواخر دوره قاجاریه است. مراتب ورود به آن شامل ورودی‌ها، صحن و حجره‌های پیرامونی و بنای بقعه است (تصویر ۱۶-ج). تکیه کازرونی دو ورودی دارد که هر دو، فاقد سردر و تنها شامل دالان کشیده‌ای هستند. پلان بقعه، هشت ضلعی منتظم با یک ورودی است (تصویر ۹). در نمای خارجی بقعه در هر ضلع، قابی مستطیل و درون آن تاقی هلالی، قرار دارد که لچکی‌های آن با تزئین معقلی متمایز شده‌اند. مشبکی از شش ضلعی‌ها، درون هر تاق تعبیه شده که نور داخل آن را تأمین می‌کند.

- تکیه شهشهانی

باتوجه به تخریب تمامی قسمت‌های پیرامونی بقعه، تشخیص مراتب آن دشوار است. درواقع این تکیه، شامل یک ورودی در محور بقعه بوده‌است (مرکز اسناد دانشگاه شهید بهشتی تهران، ۱۳۹۱). پس از آن، صحن و حجره‌های پیرامونی قرار گرفته آن‌گونه که بقعه درست در مرکز این فضا، قرار داشته‌است. صحن تکیه، در میان تمامی تکیه‌های موجود در تحت فولاد با هندسه هشت ضلعی منتظم خود، منحصر به فرد بوده‌است. بقعه نیز، پلان هشت ضلعی منتظم دارد (تصویر ۱۰) که در چهار سمت آن، امکان ورود و نورگیری با جداره داخل تاق بیرونی، محدود شده‌است (تصویر ۱۶-ط).

- تکیه توپسرکانی

حجره‌های پیرامون تکیه اخیراً ویران شده‌اند. براساس پلان باقی‌مانده از آن، تکیه از دو سمت شامل حجره‌هایی بوده که سمت شرق آن، دالان ورودی قرار داشته و از دو سمت دیگر، باز بوده‌است (تصویر ۱۶-ه). پلان بقعه هشت و نیم هشت بوده که چهار ضلع کوچک‌تر آن به داخل، عقب نشسته‌است.

تصویر ۹. تکیه کازرونی (نگارندگان، ۱۳۹۱).

در پژوهش حاضر، ده مورد از تکیه‌های شاخص و مستقل^۴ این دوره که کالبد آنها باقی‌مانده یا مدارک آن موجود و قابل بررسی است، انتخاب و معرفی شده‌اند.

- تکیه آقامحمد بیدآبادی

این تکیه، مدفن آقامحمد رفیع گیلانی، عارف و فیلسوف عصر قاجاری است. در اوائل سده سیزدهم ه. ق. به‌دستور رکن‌الملک بنا شد که پس از دفن شیخ محمود مفید در سال ۱۳۴۱ ه. ش، مرمت و پوشش جدیدی بر آن قرار گرفت. بنای بقعه به‌صورت چهارضلعی ساده است که کوچک‌ترین تزئینی در آن به‌چشم نمی‌خورد (همان: ۱۱۹ و ۱۲۰)، (تصویر ۸).

- تکیه واله

این تکیه به‌دستور صدر اصفهانی احداث و به کاظم واله، شاعر اصفهانی داده شد (هنر فر، ۱۳۵۰: ۷۵۶). سردر و هشتی تخریب شده ورودی آن براساس توصیف‌هایی با نقشه تاق و گنبد آجری بوده‌است (همایی، ۱۳۸۱: ۱۹۲). در این تکیه صحن، درواقع همان فضای مستطیل باغ است. انتهای صحن، کوشک و در مقابل ورودی، بنای مقبره قرار دارد (تصویر ۱۶-الف). صحن آن، دارای یک محور اصلی است که از بقعه و کوشک می‌گذرد. پلان کوشک به‌صورت چلیپایی است که به آن عمارت چهارفصل نیز، گفته می‌شود. بنای آرامگاه واله وسط باغ، روی سکو قرار داده شده‌است. پلان بنا، هشت و نیم هشت است که با ستون‌های مدور در زوایا برپا شده‌است (فقیه میرزایی و دیگران، ۱۳۸۴، ج ۳: ۱۷۱-۱۶۵).

- تکیه میرزا ابوالمعالی کلباسی

این تکیه، شامل حجراتی در پیرامون صحن بوده که همگی تخریب شده‌اند (تصویر ۱۶-و). پلان بقعه، هشت و نیم هشت است. فضای داخلی آن هم در چهار ضلع بزرگ‌تر به بیرون گسترش یافته و نورگیرهای وسیع آن، فضای بقعه را کاملاً روشن می‌نماید. بقعه، یک ورودی در یکی از اضلاع

تصویر ۸. تکیه بیدآبادی (نگارندگان، ۱۳۹۱).

ورودی، در یکی از این اضلاع قرار دارد. کالبد خارجی بقعه
آجری است که اضلاع کوچک‌تر تاق هلالی دارند و اضلاع
بزرگ‌تر شامل یک تاق اصلی و سه تقسیم درون آن است.

- تکیه ریزی

این تکیه، مربعی شکل و دورتادور آن حجره‌هایی بوده که
اکنون برجیده شده‌اند (عقیلی، ۱۳۸۹: ۱۹۵). بقعه در تکیه
ریزی به شکل هشت ضلعی منتظم است که از یک سمت
ورودی دارد و از تمامی جهات نور می‌گیرد. کالبد خارجی
بقعه، آجری با قابی در هر ضلع و درون آن شبکه‌بندی‌های
نورگیر با تاق هلالی است (تصویر ۱۶-ب).

- تکیه جعفر آباده‌ای

این تکیه به نام محمد جعفر آباده‌ای، یکی از عالمان شیعه است
(عقیلی، ۱۳۸۹: ۱۴۲) که تا سال‌های ۱۳۲۴-۱۳۱۸ ه.ق. که
رکن‌الملک مسجد را احداث کرد، ناتمام و حتی بقعه اصلی
آن بدون پوشش بود. در آن زمان، رکن‌الملک ساخت بنا را
به‌اتمام رسانید (همایی، ۱۳۸۱: ۲۹۳). مراتب ورود به تکیه
شامل سردر، هشتی، صحن اول و حجره‌های پیرامونی، بقعه
و دو صحن کناری، صحن دوم و حجره‌های آن است که از
قسمتی از این صحن امکان ورود به مسجد رکن‌الملک نیز،
وجود دارد (تصویر ۱۶-ز). پلان بقعه، مستطیل شکل است
و از چهار سمت ورودی دارد. همچنین، فضای میانی بقعه
از چهار طرف به چهار فضای کناری راه دارد. دو فضای ضلع
بزرگ‌تر با ایوانی به صحن‌های اصلی و دو فضای دیگر با دو
صحن فرعی در ارتباط است. براساس تصویری قدیمی از
بقعه، ایوان‌های میانی بسته‌بوده‌اند چنان‌که تنها نقش نورگیر
داشته‌اند و ورود به بقعه در هر سمت، از طریق دو ایوان کناری
انجام می‌شده‌است (تصویر ۱۱).

تکیه چهارسوقی

این تکیه، پلان مربع و حجره‌هایی در اطراف داشته که
تخریب شده‌اند. در جنوب غربی بقعه آن، یک شبستان قرار
گرفته‌است (دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر ذیل تکیه
چهار سوقی، ۱۳۹۰). بقعه، پلانی به صورت هشت و نیم
هشت دارد و ورود به آن از یکی از اضلاع کوچک‌تر ممکن
می‌شود. نمای خارجی بقعه، آجری شامل قوس هلالی در
اضلاع هشت‌گانه است که در اضلاع بزرگ‌تر سه تقسیم
کوچک‌تر با تاق هلالی همراه با شبکه بندی‌هایی، نور درون
آن را تأمین می‌کنند (تصویر ۱۶-ح).

- تکیه آقا مجلسی

این تکیه، پلانی مستطیل داشته که هر چهار طرف آن
ساخته شده‌بوده لیکن تخریب گشته‌اند (دانشنامه تاریخ معماری
ایران شهر ذیل تکیه آقا مجلسی، ۱۳۹۰)، (تصویر ۱۶-د).
بقعه با پلان هشت ضلعی آن به صورت هشت و نیم هشت است.
چهار ضلع کوچک‌تر آن باز و امکان ورود دارد و چهار ضلع
بزرگ‌تر نیز نورگیری به داخل را با شبکه بندی‌های آجری
انجام می‌دهد.

اقدامات مرمتی در تکیه‌های تخت فولاد

از اقدامات مرمتی انجام‌شده در تکیه‌های تخت فولاد،
می‌توان به جلوگیری از تخریب تکیه‌های موجود، خاکبرداری
و ایجاد ارتباط با دسترسی به تکیه‌هایی که تجمع خاک در
اطراف کالبد آنها وجود داشته، فضا سازی در مسیر دسترسی
به تکیه‌هایی همانند میرفندرسکی و خاتون آبادی، بازسازی
بخش‌های تخریب‌شده همچون سردر و حجره‌های تکیه فاضل
سراب براساس الگوی پیشین آن، استفاده از الگوهای قبلی
رایج در کل مجموعه، در بازسازی جزئیاتی نظیر شبکه بندی
نورگیرهای بقاع اشاره نمود (فرشته‌نژاد، ۱۳۹۱).

جمع بندی ویژگی‌های معماری تکیه‌های دوره‌های صفوی و قاجار

جمع بندی ویژگی‌های تکیه‌های صفوی

پیشینه تکیه‌های تخت فولاد با تکیه لسان الارض به
دوره دیلمیان می‌رسد. در دوره صفوی با ساخت تکیه
بابا رکن‌الدین از زمان شاه عباس، تکیه‌سازی آغاز شد و در
زمان شاه سلیمان و شاه سلطان حسین با ساخت تکیه‌های
میرزا رفیعا، خوانساری، آقارزی و خاتون آبادی مورد توجه
بیشتری قرار گرفت.

در بررسی عملکرد تکیه‌های تخت فولاد می‌توان یک سیر
تاریخی را مشاهده نمود. تکیه‌هایی که دارای ریشه‌ای قبل
از دوره صفوی هستند همچون لسان الارض و خاتون آبادی
محل ریاضت و عبادت بوده‌اند (مهدوی، ۱۳۷۷: ۲۴). نوع دیگر
تکیه‌ها در این دوره، تکیه‌هایی با عملکرد مدرسه است. همچون
تکیه‌های میرفندرسکی و خاتون آبادی. این تکیه‌ها افزون بر
اینکه محل درس این علما بوده‌اند محل زندگی و پس از مرگ،
مقبره آنها نیز شده‌اند. تکیه‌های دیگر، مقبره بزرگانی بوده که
به دست مردم یا پادشاهان ساخته شده و به تدریج افراد دیگری
نیز در آن دفن شده‌اند. همانند تکیه‌های آقارزی، خوانساری
(هنرفر، ۱۳۵۰: ۶۵۷)، فاضل سراب (همایی، ۱۳۸۱: ۲۸۸)
و مادر شاهزاده (الاصفهانی ۱۳۴۰: ۴۶).

از بعد بررسی اجزای تشکیل دهنده بناها، می توان به یک کلیت درباره معماری تکیه های صفوی در تخت فولاد رسید. در این کلیت، سلسله مراتب، شامل این موارد بوده است. ۱. ورودی؛ دربردارنده سردر، هشتی، دالان یا پیش فضای ورود ۲. صحن، حجره ها و ایوان های پیرامونی ۳. بقعه اصلی^۵ (تصویر ۱۲). افزون بر این کلیت که درمورد بیشتر تکیه ها صدق می کند، وجود صحن های فرعی و فضاهای وابسته به آن نیز در برخی از تکیه ها همچون میرفندرسکی و خاتون آبادی به چشم می خورد.

بیشتر تکیه ها دارای صحن مستطیل شکل بوده اند (تصویر ۱۳). دو گونه انتظام چهار ایوانی در تکیه های میر و مادر شاهزاده (تصویر ۱۳-ب و ه) و دو ایوانی در تکیه خاتون آبادی (تصویر ۱۳-د) دیده می شود. ایوان، در تکیه های بالا عنصری مستقل در اطراف صحن است لیکن در سایر تکیه ها به صورت پیش فضایی قبل از ورود به هر حجره بوده است. همچنین، حجره ها در برخی موارد مانند تکیه های میرفندرسکی و خاتون آبادی، منظم و در همه جهات پیرامون صحن بوده اند. در برخی موارد نظیر تکیه خوانساری با اجزای ورودی ترکیب می شده و جزئی از کالبد سردر به شمار می رفته است.

ورودی در بیشتر موارد بجز تکیه خاتون آبادی، روی محور بقعه قرار دارد (تصویر ۱۴-ج). در برخی تکیه ها، این محور با محور اصلی طولی ساماندهی صحن منطبق (تصویر ۱۴ الف و ب) و در برخی از موارد هم عمود بر آن است (تصویر ۱۴-د). یکی از عوامل مهم در تعریف ورودی در موارد موجود، عقب نشستگی ایوان ورودی و تقارن در آن است. صحن ها بیشتر دارای دو محور بوده اند؛ محور طولی که بقعه روی آن قرار داشته و محور عرضی که یا از مرکز صحن و حجره ها و بقعه (تصویر ۱۴-ب) یا از بقعه ای که گاهی در مرکز نیست، می گذرد (تصویر ۱۴-د).

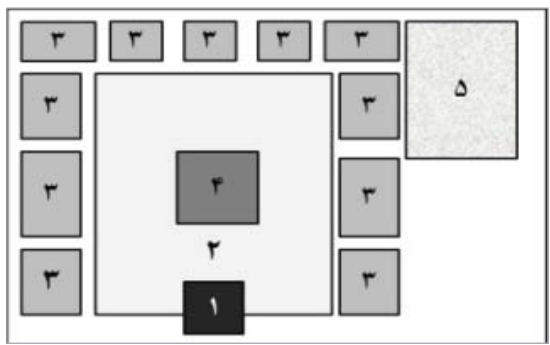
بقاع در تکیه های دوره صفوی دارای ویژگی هایی مشابه بوده اند. بجز تکیه میر که بدون مقبره است، سایر بقاع در یک یا دو سطح ساخته شده اند. نوع پلان آنها به چهار گونه پنج ضلعی

تصویر ۱۰. بقعه در تکیه شهشاهانی (نگارندگان، ۱۳۹۱).

تصویر ۱۱. تکیه جعفر آباده ای (نگارندگان، ۱۳۹۱).

تصویر ۱۲. دیاگرام فضایی تکیه های صفوی؛ ۱. دستگاه ورودی ۲. صحن ۳. حجرات ۴. بقعه ۵. صحن و حجره های فرعی (نگارندگان، ۱۳۹۱).

ب. تکیه میر فندرسکی	د. تکیه خاتون آبادی	ج. تکیه فاضل سراب	ه. تکیه مادر شاهزاده	الف. تکیه لسان الارض

تصویر ۱۳. مقایسه نمونه هایی از پلان های تکیه های دوره صفوی (دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر، ۱۳۹۰).

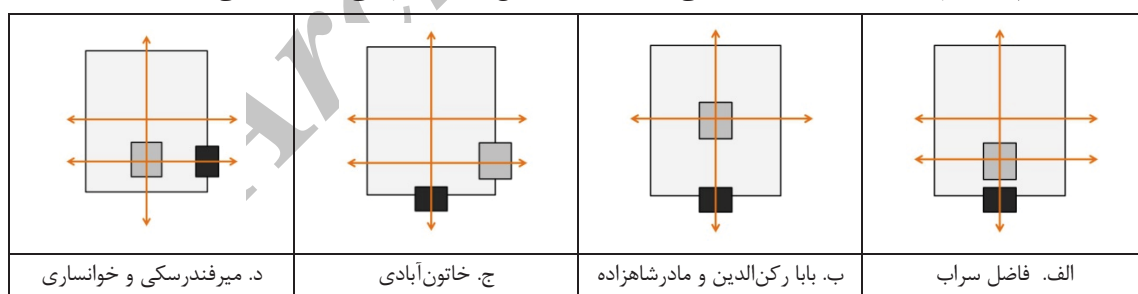
بیشتر دارای تقسیمات داخلی به صورت تاقچه‌ها یا با نقاشی روی جداره، همانند بقعه خوانساری است.

اگرچه تنوع در پوشش سازه‌ای تکیه‌های صفوی قابل مشاهده است اما بطور کلی می‌توان گفت که عمده تاق‌های این دوره، از نوع جناغی و در برخی از موارد و در سطح پائین بقعه، تاق کلید بوده‌است همانند بقاع تکیه‌های بابا رکن‌الدین، میرزا رفیعا نائینی و تکیه خوانساری، در پوشش فضاها بیشتر از تاق و تویزه در قسمت حجره‌ها و گنبد برای فضای مرکزی بقعه استفاده شده‌است. گنبد روی بقعه‌ها برخی بلند و دو پوسته همچون بقعه خاتون‌آبادی و برخی دیگر کوتاه و تک پوسته همانند بقعه آقارضا بوده‌است. انواع گنبدِ رُک دوازده وجهی (بابا رکن‌الدین)، شلجمی (خوانساری) و شبدری^۷ (میرزا رفیعا)، بر بالای بقاع دیده می‌شود. مصالح غالب در تکیه‌ها، آجر بوده‌است که افزون بر کالبد بنا در شبکه‌بندی نورگیرها و حفاظ ایوان‌ها نیز به کار رفته‌است. سایر مصالح شامل تزئین و پوشش گچی، کاشی، چوب در نورگیرها و درها و سنگ در کف‌سازی بنا بوده‌است.

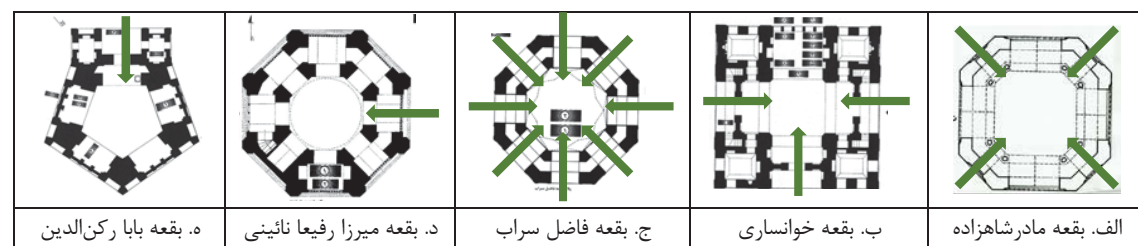
تزئین بناها را می‌توان به پنج دسته کلی تزئینات گچبری، آجرکاری، انواع کاشی‌کاری، حجاری و نقاشی تقسیم کرد. بیشترین نوع تزئین که تکرار شده، کاشی‌کاری در نقش‌ها و انواع مختلف معرق، معقلی و هفت‌رنگ است. تزئین‌های گچی و نقاشی بیشتر داخل بقعه، حجاری سنگ در آزاره‌ها و ستون‌ها، آجرکاری در جداره بیرونی و لچکی‌ها و کاشی‌کاری در داخل و خارج گنبد، لچکی‌ها و سردر ورودی کاربرد داشته‌است. نورگیری در بناها به صورت نورگیرهایی با مشبک‌های متنوع آجری و چوبی یا از تاق‌هایی کاملاً باز به بیرون در

(تصویر ۱۵-ه)، چهار ضلعی با پلان چهار صغه یا چلیپایی (تصویر ۱۵-ب)، هشت ضلعی منتظم یا هشت و نیم هشت (تصویر ۱۵-الف، ج و د)، بوده‌است. از میان این موارد، دو گونه چهارصغه و هشت ضلعی رواج بیشتری داشته‌اند. تعداد ورودی بقاع به سه گونه؛ یک، سه و هشت ورودی بوده‌است. ورود به بقعه، در بقعه بابا رکن‌الدین با ایوانی شاخص و در تکیه‌های خوانساری و خاتون‌آبادی نیز با عقب نشستگی در کالبد بقعه تعریف شده‌است. در سایر تکیه‌ها ورودی همچون سایر وجوه بقعه است. در همه انواع بقعه، هندسه اصلی و بیرونی، فرم فضای داخلی را تعیین کرده و در هر مورد به تناسب تعداد وجوه، فضاهایی به فضای اصلی الحاق شده‌است که تنها در نوع هشت ضلعی، این فضاها با هم ارتباط دارند (تصویر ۱۵-ج و د).

کالبد بیرونی تکیه‌ها، بیشتر با جداره‌ای ساده بوده که تنها در قسمت سردر از نظر ارتفاع و تزئین، شاخص شده‌است. حجره‌های پیرامونی در کلیتی مشابه با جداره آجری، ورودی در مرکز و نورگیرهایی در طرفین است. فضای داخلی حجره‌ها بیشتر تاقچه‌های متعددی داشته‌اند. کالبد بقاع دارای تقسیم یک و سه تایی در کلیت خود است. در تقسیمات سه تایی، سطح میانی بزرگ‌تر و در دو طبقه به صورت پیوسته است همچون تکیه‌های بابا رکن‌الدین، خوانساری و فاضل سراب. در صورت وجود تزئین در بقعه، لچکی سطح میانی شاخص‌تر شده‌است. دو بخش طرفین هر جداره معمولاً کوچک‌تر و در دو طبقه تکرار می‌شوند. از میان این تقسیمات، نورگیری فضای داخلی به کمک شبکه‌بندی‌های آجری و چوبی یا بطور مستقیم، امکان‌پذیر شده‌است. کالبد داخلی بقعه‌ها،

تصویر ۱۴. انواع قرارگیری بقعه به‌رنگ خاکستری، ورودی به‌رنگ سیاه و محورهای اصلی و فرعی در تکیه‌های دوره صفوی (نگارندگان، ۱۳۹۱).

تصویر ۱۵. پلان بقاع تکیه‌های صفوی، تعداد وجوه و ورودی‌های آنها (نگارندگان).

یک دالان صورت می‌پذیرد. شکل صحن‌ها در تکیه‌های این دوره دارای تنوع است. غیر از تکیه‌هایی که شکل هندسی نامشخص داشته‌اند، دو نوع پلان مستطیل (تصویر ۱۶-الف، ب، ج، ح و ز) و هشت ضلعی (تصویر ۱۶- و و ط)، در این دوره قابل مشاهده است.

فضای ایوان به دو صورت وجود داشته‌است؛ در یک نوع به‌عنوان یکی از فضاهای پیرامون صحن و بطور مستقل همچون تکیه توپس‌رکانی و در نوع دیگر، به‌عنوان پیش فضای ورودی به حجره‌ها بوده‌است. آنچه در این دوره قابل توجه است تنوع پلان حجره‌ها از نظر هندسه و ابعاد است که شامل حجره‌های تودرتو، حجره‌هایی با پلان مستطیلی، چلیپایی و نیز حجره‌هایی است که فضای داخلی آنها با ستون‌هایی به چند جزء فضا تقسیم شده‌اند.

پلان بیشتر مقبره‌ها در تکیه‌های این دوره به‌صورت هشت ضلعی است. هشت مورد از ده نمونه مورد بررسی که شامل دو گونه هشت ضلعی منتظم و هشت و نیم هشت می‌شود، از این دست است. در این میان، نمونه هشت و نیم هشت دارای رواج بیشتری بوده‌است. نوع دیگر پلان در این دوره، پلان مستطیلی به‌صورت ساده و چهارتاقی بوده‌است (تصویر ۱۷). تعداد ورودی‌ها در تکیه‌های مختلف متغیر است؛ یک، چهار و هشت ورودی در انواع مختلف پلان وجود دارد. فضای مرکزی در داخل بقاع، هندسه کلی بقعه را دارد و فضای بین ستون‌ها از اطراف به آن الحاق شده‌است.

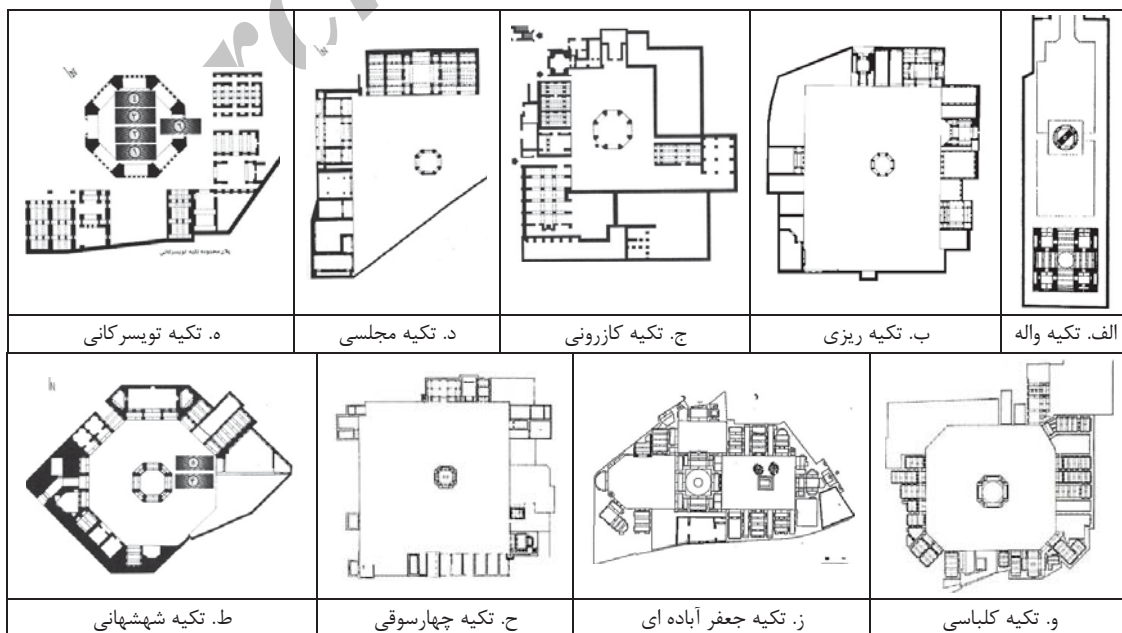
کالبد بیرونی تکیه‌ها در مواردی که باقی‌مانده، به‌صورت آجری ساده است که تقسیمات متعددی بر آن دیده می‌شود.

کالبد اولیه بنا بوده‌است. در برخی تکیه‌ها همچون تکیه میر از اُرسی به‌منظور نورگیری استفاده شده‌است. کتیبه‌ها از نظر موقعیت قرارگیری عمدتاً در سردر و اطراف ورودی واقع‌اند. از لحاظ نوع خط، خطوط کوفی، بنایی، ثلث و نستعلیق در آنها رایج بوده که در این میان، خط کوفی بیشتر به‌چشم می‌خورد. از نظر مصالح نیز کتیبه‌ها اغلب از گچ یا کاشی هستند. بیشتر بقاع در تکیه‌های صفوی، روی سکو قرار ندارند تنها دو بقعه مادر شاهزاده و فاضل سراب هر دو با پلان هشت ضلعی، روی سکویی به همان شکل قرار گرفته‌اند.

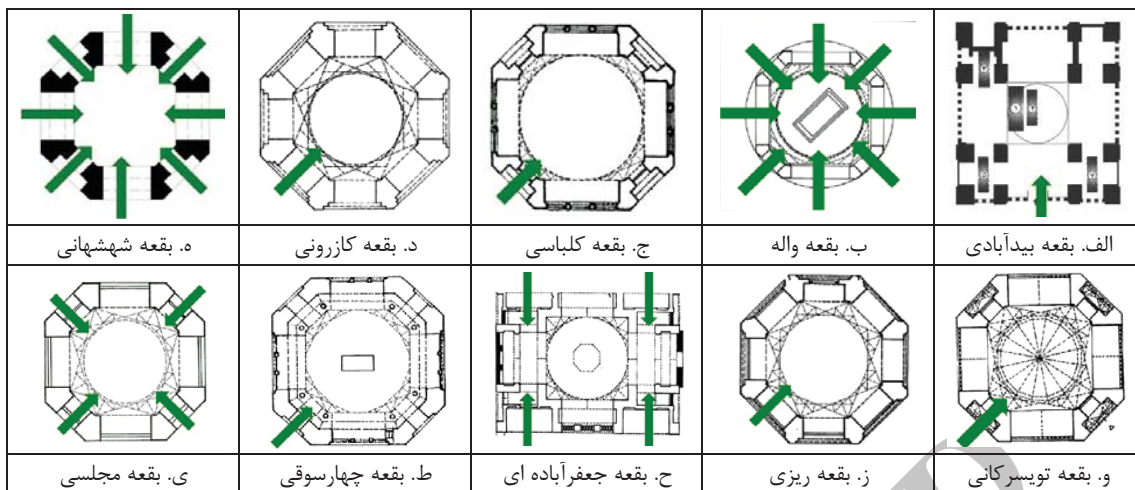
جمع‌بندی ویژگی‌های تکیه‌های قاجاری

تعدد تکیه‌ها در این دوره که از بیست مورد، ده نمونه آنها در مقاله حاضر معرفی شد، بیانگر رونق تکیه‌سازی در این بازه زمانی است. از نظر عملکردی تکیه‌های قاجاری بیشتر مقبره عالمان و مشاهیر دینی بوده‌است. تکیه جعفر آبداه‌ای همچون تکیه‌های میرفندرسکی و خاتون‌آبادی از دوره صفوی، مدرسه علمی بوده که بعدها تبدیل به مقبره شده‌است. سلسله مراتب ورود به تکیه در وضعیت کامل خود شامل دستگاه ورودی؛ سردر، هشتی، دالان یا ایوان ورودی، صحن و حجره‌های پیرامونی و بقعه اصلی بوده‌است. در برخی موارد نیز همانند تکیه جعفر آبداه‌ای پس از صحن و بقعه در مراتب بعدی، صحن دوم و حجره‌های پیرامونی آن قرار دارد.

تعداد ورودی در برخی تکیه‌ها همچون کازرونی و جعفر آبداه‌ای دو و در برخی یک ورودی است. در هر حال، تنها یکی از آنها به‌صورت ورودی اصلی شاخص شده‌است. در بعضی تکیه‌ها همانند شهشهانی و کازرونی، مراتب ورود تنها از طریق

تصویر ۱۶. مقایسه پلان تکیه‌های دوره قاجاری (نگارندگان).

تصویر ۱۷. پلان بقاع در تکیه‌های قاجاری، تعداد وجوه و ورودی‌های آنها (دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر، ۱۳۹۰).

برای نمونه، در سردر تکیه‌های واله و جعفر آبادی و در نمونه‌های موجود خط نستعلیق به کار رفته‌است. قرارگیری اغلب بقاع روی سکو و ایجاد اختلاف ارتفاع از صحن، از ویژگی‌های دیگر تکیه‌های این دوره است.

مقایسه تکیه‌های دوره‌های صفوی و قاجار

بنابر مطالب جدول ۱ که مقایسه تکیه‌های صفوی و قاجار است، به نتایج زیر می‌توان دست یافت.

- یکی از عملکرد تکیه‌ها در عصر صفوی محل گوشه‌نشینی و عبادت بوده‌است. چنین عملکردی در معدود تکیه‌های قاجاری نظیر شهشپانی به چشم می‌خورد. بیشترین عملکرد تکیه‌ها در دوره قاجار به صورت مقبره و قبرستانی بوده که پیرامون آن شکل می‌گرفته‌است. هم در دوره صفوی و هم قاجار، تکیه‌ها با عملکرد مدرسه علوم دینی ساخته می‌شده که بعدها تبدیل به مقبره شده‌اند.
- مراتب ورودی در هر دو دوره یکسان و شامل دستگاه ورودی، صحن و حجره‌های پیرامونی و بنای بقعه بوده که در برخی موارد، صحن‌های فرعی و فضاهای وابسته نیز به آن الحاق می‌شده‌است.
- تکیه‌های دوره صفوی در یک یا دو سطح ساخته می‌شدند اما تکیه‌های قاجاری تنها یک سطح داشته‌اند.
- در دوره قاجار، تعداد ورودی‌های بیشتری به تکیه، تعبیه شده‌است. سلسله مراتب ورود در نوع کامل خود و در هر دو دوره شامل سردر، هشتی، دالان و در برخی از تکیه‌های قاجار تنها دالان ورودی است. ورودی در هر دو دوره بیشتر در محور بقعه قرار دارد. در دوره صفوی، گاهی محور گذرا از بقعه- ورودی در مرکز و گاهی حاشیه صحن و در دوره قاجار معمولاً به مرکز آن نزدیک است.
- بالاینکه در برخی بقاع تکیه‌های صفوی ایوان وجود داشته‌است، در دوره قاجار وجود ایوان کم‌اهمیت می‌شود.

حجره‌ها و ایوان‌ها دارای نورگیرهایی به صورت مشبک‌های چوبی یا گچی هستند. داخل بیشتر آنها تاقچه‌هایی در جداره تعبیه شده‌است که انواع تاق جناغی و هلالی و سقف‌های مسطح و ایوان ستوندار در آنها مشاهده می‌شود. بالاینکه کالبد بیرونی بقعه‌ها دارای تنوع است اما به صورت مشترک، همه آنها یا با تقسیم سه تایی و بخش میانی بزرگ‌تر که معمولاً ورودی در این قسمت واقع است، یا تک‌بخشی دیده می‌شوند. برخی از انواع تک‌بخشی در داخل بخش اصلی دارای تقسیمات سه تایی‌اند که نورگیری آنها معمولاً به کمک شبکه بندی‌های آجری صورت می‌گیرد.

در سیستم سازه‌ای تکیه‌ها، انواع قوس جناغی و هلالی مشاهده می‌شود. تاق هلالی در نورگیرها بیشتر از گذشته کاربرد دارد. سیستم پوشش حجره‌ها در برخی موارد با تاق و تویزه و پوشش عمده بقعه‌ها به صورت گنبدی است که با کاربندی روی هشت ستون قرار گرفته‌است. گنبدها تک‌پوسته و دوپوسته با پوشش آجر و کاشی بوده‌اند. مصالح غالب این دوره، آجر، سنگ، کاشی و گچ و چوب است. آجر در بدنه‌ها و نورگیرها، کاشی در تزئین بدنه‌ها و نورگیرها، چوب در پنجره‌ها و درها و سنگ در ستون‌های سازه‌ای بنا استفاده شده‌است. مکان تزئینات، در سردر بنا، جداره بیرونی بقعه، گنبد و گریو^۸ آن، نورگیرها و کاربندی‌های زیر گنبد است. تزئین کاشی کاری در سردر، نورگیرها، کاربندی‌ها، گنبد و لچکی‌ها، حجاری بر سنگ در ازاره‌ها و سرستون‌ها، آجرکاری در جداره بیرونی بقاع و نقاشی و گچبری در سردر، بخاری‌ها و جداره‌های داخل بقعه استفاده شده‌اند.

نورگیری بقعه‌ها از سطوح وسیع میان جزها با مشبک‌های آجری صورت می‌گیرد. نوع شبکه بندی‌ها در تکیه‌های این دوره به صورت متغیر چلیپایی و شش ضلعی در اضلاع مختلف است. کتیبه در تکیه‌های این دوره به ندرت یافت می‌شود.

- در هر دو دوره، فضای اصلی بقعه از هندسه کلی آن پلان پیروی می‌کند و فضای حدفاصل جرزه‌ها، به فضای اصلی افزوده می‌شود. در برخی تکیه‌های صفوی، فضای میان جرزه‌ها خالی شده آن‌گونه که فضاهای الحاقی به هم راه‌دارند.
- کالبد خارجی تکیه‌ها در هر دو دوره آجری و بدون تزئین بوده که در دوره صفوی، تنها در قسمت سردر با اختلاف ارتفاع و تفاوت تزئین و مصالح، نسبت به سایر قسمت‌ها و ایجاد تقارن شاخص می‌شده‌است.
- کالبد آجری، ورودی در مرکز، نورگیرهای طرفین و تاقچه‌هایی در فضای داخلی، ویژگی مشترک حجره‌ها در دو دوره صفوی و قاجار است. از ویژگی‌های خاص حجره‌های دوره قاجار افزون بر کاربرد پلان‌های متنوع، نوع پوشش مسطح و ایوان ستوندار به‌عنوان فضای پیش از ورود در برخی از آنهاست.
- در نمای خارجی بقعه هر دو دوره، تقسیم یک و سه تایی؛ قسمت میانی بزرگ‌تر با تزئین بیشتر و قسمت‌های کناری در دو سطح مشاهده می‌شوند. نورگیری از سطوح نیز به کمک مشبک‌های معمولاً آجری صورت می‌گیرد.
- نمای داخلی بقاع هر دو دوره، با سطوحی ساده و تقسیماتی به‌شکل تاقچه یا با نقاشی در جداره است.
- شباهت سیستم سازه‌ای هر دو دوره، در استفاده غالب از پوشش تاق و تویزه برای حجره‌ها و همچنین گنبد به کمک کاربندی برای بقاع و کاربرد انواع قوس جناغی است. قوس کلیل در سطح اول بقاع تکیه‌های صفوی بیشتر کاربرد داشته‌است و قوس‌ها در دوره قاجار بیشتر هلالی بوده‌اند تا جناغی.
- مصالح رایج دو دوره شامل آجر، کاشی، گچ، چوب و سنگ است که کاربرد سنگ در دوره قاجار بیشتر شده‌است.
- تزئین رایج دو دوره از نظر نوع شامل گچبری، آجرکاری، کاشی‌کاری و نقاشی بوده‌است که در دوره قاجار، حجاری به‌تبع استفاده بیشتر از سنگ، رواج بیشتری یافته‌است.
- مکان بیشتر تزئین در هر دو دوره در سردر، لچکی‌ها، بیرون و داخل گنبد، شبکه‌بندی نورگیرها و تاقچه‌ها بوده که در دوره قاجار، حجاری‌ها در آزاره‌ها و سرستون‌ها نیز به آن افزوده شده‌است.
- در پوشش قسمت نورگیرها در دوره صفوی پوشش‌های چوبی و آجر لعابدار رایج‌تر بوده حال آنکه در دوره قاجار این پوشش‌ها، بیشتر آجری بوده‌است. کاربرد شیشه رنگی در تکیه میرفندرسکی در بخش صفوی و نیز الحاقات آن بنا در دوره قاجاری قابل مشاهده است.
- وجود کتیبه در دوره صفوی رواج بیشتری داشته‌است. کتیبه‌ها بیشتر در قسمت ورودی قرار گرفته‌اند. نوع خط به کار برده‌شده در کتیبه‌ها در دوره صفوی خطوط کوفی، بنایی، ثلث و نستعلیق بوده که بین آنها خط کوفی رایج‌تر بوده‌است. حال آنکه در دوره قاجار، خط نستعلیق به کار رفته‌است.
- گنبد در هر دو دوره بر بالای بقاع قرار می‌گرفته و در انواع تک پوسته، دو پوسته و با پوشش کاشی و آجری بوده‌است.
- قرارگیری بقاع روی سکوی سنگی مطابق هندسه پلان بقعه، در دوره قاجار اهمیت بیشتری داشته‌است. در حالی که تعداد محدودی از تکیه‌های صفوی بر سکو قرار گرفته‌اند.

جدول ۱. مقایسه تکیه‌های دو دوره صفوی و قاجار^۹

ویژگی	تکیه‌های دوره صفوی	تکیه‌های دوره قاجار
عملکرد	محل گوشه‌نشینی، مدرسه علوم دینی، مقبره و قبرستان	مقبره، محل عبادت، مدرسه علوم دینی، باغ
سلسله مراتب فضایی	دستگاه ورودی، صحن و حجره‌ها و ایوان‌های پیرامون، بقعه (صحن‌های فرعی و فضاهای وابسته مانند مسجد)	دستگاه ورودی، صحن و حجرات و ایوان‌های پیرامونی، بقعه و گاهی بقاع منفرد (صحن‌های فرعی و فضاهای وابسته) و الحاقاتی مانند آبنبار و مسجد
تعداد طبقات	بیشتر یک، برخی دو	یک
ورودی	بیشتر دارای سردر ورودی و ایوان عقب‌نشسته، هشتی، دالان و پیش‌فضا (ورودی اغلب در محور بقعه)	برخی دو و برخی یک ورودی، سردر، هشتی و دالان در برخی فقط دالان (ورودی اغلب در محور بقعه)
صحن	در موارد موجود مستطیل و دو محور (محور اصلی از بقعه، محور فرعی از بقعه و ورودی یا مرکز صحن و حجرات)	برخی نامشخص، مستطیل، هشت‌ضلعی، دو محور صحن اغلب گذرا از بقعه
ایوان	ایوان‌های اطراف صحن (۲ یا ۴ ایوانی) و ایوان‌های پیش فضای حجره‌ها	ایوان‌های دور صحن و ایوان‌های پیش فضای حجره‌ها
حجره‌ها	اغلب دارای حجراتی پیرامون صحن، با پلان بیشتر مستطیلی	حجراتی در اطراف صحن با تنوع پلان، مستطیلی، چلبیایی

ادامه جدول ۱. مقایسه تکیه‌های دو دوره صفوی و قاجار^۹

ویژگی	تکیه‌های دوره صفوی	تکیه‌های دوره قاجار
سامانه فضایی بقعه در تکیه‌ها	تعداد طبقات	یک و دو
	نوع پلان	پنج ضلعی، چهارضلعی به صورت چهارصفحه، هشت ضلعی (منتظم و هشت و نیم‌هشت)
	ورودی	یک، چهار و هشت
	ایوان	ایوان در موارد کم برای تعریف فضای ورود کم‌اهمیت شدن ایوان (تنها در یک نمونه)
سامانه کالبدی	فضای اصلی بقعه	فضای مرکزی با هندسه پلان و فضاهای الحاقی به تناسب تعداد وجوه پلان که در نوع هشت ضلعی به هم راه‌دارند.
	کالبد تکیه	کالبد آجری ساده در برخی، عناصر عمودی با ریتم، شاخص شدن سردر با افزایش ارتفاع، تغییر مصالح، تزئین و تقارن
	ایوان و حجره‌ها	آجری، ورودی در مرکز، نورگیرهای طرفین و تاقچه‌های فضای داخلی
	نمای بیرونی بقعه	تقسیم یک و سه تایی (قسمت میانی بزرگ‌تر و با تزئین در لچکی‌ها و قسمت‌های کناری در دو سطح) نورگیری از میان سطوح
سازه، مصالح و تزئین	داخل بقعه	سطوح ساده برخی تقسیماتی به صورت تاقچه یا با نقاشی نقاشی
	سازه	انواع تاق جناغی، کلید در پائین، پوشش تاق و تویزه و پوشش مسطح در حجره‌ها و ایوان‌ها، در بقعه گنبد با کاربندی
	مصالح غالب	آجر، کاشی، گچ، چوب، سنگ
	نوع تزئینات	گچبری، آجرکاری، کاشی‌کاری، نقاشی، در برخی حجاری
جزئیات	مکان تزئینات	سردر، لچکی‌ها، بیرون و داخل گنبد، مشبک نورگیرها، تاقچه‌ها، آزاره و سرستون‌ها
	نورگیرها	شبکه‌بندی آجری و چوبی و ارسی
	کتیبه	موقعیت: سردر و اطراف ورودی خط: کوفی (رایج‌تر)، بنایی، ثلث و نستعلیق مصالح: گچی و کاشی‌کاری
	گنبد	رک ۱۲ وجهی، شلجمی، شبدری دوپوسته و تک‌پوسته اغلب دارای تزئین کاشی
سکو	عمدتاً بر سکو نیستند، نمونه با پلان هشت ضلعی بر سکو	بقاع بر سکوی منطبق با پلان بقعه جز یک نمونه

(نگارندگان)

نتیجه گیری

در پژوهش حاضر، تکیه‌های تخت فولاد در دو دوره صفوی و قاجاری از بعد فضا و کالبد معماری تحلیل شد. این تکیه‌ها با عملکردهایی همچون محل عبادت، مدرسه دینی و مقبره علما و بزرگان ساخته شده‌اند. چنانکه اشاره شد، مهم‌ترین پرسشی هم که در این پژوهش دنبال شده، شناخت شباهت‌ها و تفاوت‌های تکیه‌های دو دوره صفوی و قاجاری در تخت فولاد به کمک مقایسه تطبیقی تکیه‌های این دو دوره بوده است. پس از بررسی و جمع‌بندی ویژگی‌های تکیه‌های دو دوره صفوی و قاجار چنین به دست آمد که شباهت‌های این تکیه‌ها به‌قرار زیر است. سلسله‌مراتب ورودی به‌صورت مشابه شامل صحن، حجره‌ها، بقعه و گاهی صحن‌های فرعی بوده است. دو هندسه هشت و چهار ضلعی بیشتر در ساماندهی بقاع تکیه‌ها رواج داشته است. کاربرد تقسیم‌های یک و سه تایی در نمای بقاع دو دوره مشهود است. استفاده از تاق جناغی، پوشش سازه‌ای تاق و تویزه و گنبد، کاربرد مصالح مشابه، همچنین تزئین مشابه گچبری، آجرکاری، کاشی‌کاری و نقاشی، مکان تزئینات و چگونگی نورگیری در تکیه‌ها از دیگر موارد قابل اشاره است.

تفاوت‌های این تکیه‌ها شامل شاخص شدن سردر و استفاده از کتیبه در دوره صفوی و به‌کارگیری پوشش مسطح، قوس‌های هلالی، کاربرد سنگ، تزئین حجاری و قرارگیری بقاع روی سکو در دوره قاجار است. پس از تحلیل نتایج این مقایسه، می‌توان بیان کرد که تکیه‌های قاجاری تخت فولاد اصفهان به‌میزان بسیاری در معماری خود برگرفته از تکیه‌های صفوی بوده‌اند. این شباهت‌ها، در اصول اولیه معماری و فضاسازی آنها و تمایز تکیه‌های این دو دوره برای رواج بیشتر برخی مصالح و سیستم‌های سازه‌ای یا جزئیات مربوط به بناها بوده است. بااینکه تکیه‌های صفوی تنوع بیشتری در نوع پلان و ویژگی‌های معماری خود دارند لیکن در دوره قاجار با رواج نوع خاصی از پلان برای بقاع (هندسه هشت و نیم‌هشت)، بیشتر آنها با این هندسه ساخته شده‌اند. براین اساس، تکیه‌های دوره قاجاری ضمن برخوردای از تنوع، دارای مشابهت بیشتری در الگوی ساخت خود هستند.

پی‌نوشت

- 1- Eugenio Galdieri (1925-2010)
- ۲- اگر دو قوس از دایره بر سطحی محیط‌شود که هر دو نصف از دایره طولشان بیشتر باشد و انحداد یا کوژی آن دو در دو جانب باشد، آن شکل را شلجمی گویند.
- ۳- نوع تزئین‌نشده و هندسی خط کوفی است که براساس خانه‌های شطرنجی طراحی می‌شود. اساس کوفی بنایی امتدادهای افقی و عمودی و گردش خط با ضخامت یکنواخت در راستای افقی یا عمودی است به‌گونه‌ای که تمام سطوح هندسی شکل با این نوشته‌های افقی و عمودی، پرمی شود.
- ۴- برای نمونه، تکیه بختیاری‌ها بخشی از تکیه میر و مربوط به دوره قاجار بوده که بطور مستقل ساخته‌نشده به همین دلیل در این مقاله جزء نمونه‌های مورد بررسی نبوده است.
- ۵- "بقعه" به اتاق یا ساختمانی گفته می‌شود که بر بالای قبر امامان و بزرگان می‌سازند (دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر، ۱۳۹۰). لیکن در پژوهش حاضر بطور خاص به‌عنوان یکی از اجزای معماری هر تکیه مورد نظر بوده که بر بالای مکان دفن ساخته می‌شده است.
- ۶- نمونه‌های پلان مقایسه‌شده تنها نمونه‌هایی هستند که امروز اصل بنا باقی یا مدارک آنها موجود است.
- ۷- به نوعی از گنبد با چفد، شبدری گفته می‌شود. در ترسیم این چفد از دایره استفاده می‌شود. از قابلیت‌های آن توان باربری و زیبایی شکلی‌اش است.
- ۸- گردن، مخروط ناقص نزدیک به استوانه که حد فاصل خود و آهیانه است.
- ۹- در جدول ۱ در بخش سامانه فضایی، مراتب و فضاهای تشکیل‌دهنده تکیه‌های دو دوره باهم مقایسه شده‌اند. از همین رو، به‌علت اهمیت بقعه در تکیه‌های دو دوره قاجار و صفوی سامانه فضایی این بخش از تکایا نیز بطور مستقل مورد مقایسه قرار گرفته است.

منابع و مأخذ

- آرشیو مدارک مجموعه فرهنگی تخت فولاد اصفهان (بازیابی شده در تاریخ آبان ۱۳۹۱).
- الاصفهانی، محمد مهدی بن محمد رضا (۱۳۶۸). *نصف جهان فی تعریف الاصفهان*، تصحیح منوچهر ستوده، تهران: امیرکبیر.
- بهشتیان، عباس (۱۳۴۳). *بخشی از گنجینه آثار ملی*، اصفهان: چاپخانه حبل‌المتین.
- تحویلدار اصفهان، میرزا حسین خان (۱۳۴۲). *جغرافیای اصفهان*، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: دانشگاه تهران.
- جابری انصاری، میرزا حسن خان (۱۳۷۸). *تاریخ اصفهان*، ترتیب، تصحیح و تعلیق جمشید مظاهری، اصفهان: مشعل.
- حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۸۹). *گنجنامه*، دفتر یازدهم: امامزاده‌ها و مقابر (بخش اول)، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- دانش‌نامه تاریخ معماری ایران شهر <http://iranshahrpedia.ir> (بازیابی شده در تاریخ اسفند ۱۳۹۰)
- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم (۱۳۵۲). *آثار ملی اصفهان*، تهران: انجمن آثار ملی.
- شاردن، ژان (۱۳۷۹). *سفرنامه شاردن (قسمت اصفهان)*، ترجمه حسین عریضی، اصفهان: گلها.
- عقیلی، احمد (۱۳۸۹). *تخت فولاد اصفهان*. چاپ چهارم، اصفهان: سازمان فرهنگی - مذهبی تخت فولاد.
- فرشته‌نژاد، مرتضی (۱۳۸۹). *جوباره‌ای (فاضل سراب)*، تکیه، در *دانشنامه تخت فولاد*، ج ۱، زیر نظر اصغر منتظرالقائم، ۴۴۷ و ۴۴۸، اصفهان: سازمان فرهنگی - تفریحی شهرداری اصفهان.
- فقیه میرزایی، گیلان؛ مخلصی، محمدعلی و حبیبی، زهرا (۱۳۸۱). گزارشی از گورستان تخت فولاد و روند تخریب آن، اثر، (۳۳ و ۳۴) ۳۸۲ - ۳۹۵.
- _____ (۱۳۸۴). *تخت فولاد یادمان تاریخی اصفهان*، ج ۱، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- _____ (۱۳۸۵). *تخت فولاد یادمان تاریخی اصفهان*، ج ۳، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- _____ (۱۳۸۵). *تخت فولاد یادمان تاریخی اصفهان*، ج ۲، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- فقیه میرزایی، گیلان (۱۳۸۳). یکتا اثر ماندگار میرعماد در تکیه میرفندرسکی، اثر، (۳۶ و ۳۷)، ۱۱۱ - ۱۰۳.
- قزوینی، زکریا بن محمد (۱۳۷۳). *آثار البلاد و اخبار العباد*، ترجمه جهانگیر میرزا قاجار، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: امیرکبیر.
- کاشانی، سهیل (۱۳۵۶). *تاریخ کاشان*، به کوشش ایرج افشار، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.
- کیانی، محسن (۱۳۸۰). *تاریخ خانقاه در ایران*، چاپ دوم، تهران: طهوری.
- مرکز اسناد دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی، تهران (بازیابی شده در تاریخ آبان ۱۳۹۱).
- معین، محمد (۱۳۸۷). *فرهنگ فارسی معین (یک جلدی)*، تهران: فرهنگ‌نما.
- مهدوی، مصلح‌الدین (۱۳۷۰). *لسان‌الارض یا تاریخ تخت فولاد*، اصفهان: انجمن کتابخانه عمومی اصفهان.
- مهردوست، الهام (۱۳۹۱). *معماری تکایای صفوی و قاجار در اصفهان (نمونه موردی: تخت فولاد اصفهان)*، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.
- _____ (۱۳۹۱). *مصاحبه منتشر نشده با مرتضی فرشته‌نژاد*، درباره معرفی ابنیه تخت فولاد و اقدامات مرمتی انجام شده در آنها، بازدید میدانی (تخت فولاد اصفهان).
- ورجاوند، پرویز (۱۳۸۰). *تکیه در دایره‌المعارف تشیع*، ج ۵، زیر نظر احمد صدر حاج‌سید جوادی، بهاء‌الدین خرمشاهی و کامران فانی، تهران: نشر شهید سعید محبی.
- همایی، جلال‌الدین (۱۳۸۱). *تاریخ اصفهان: مجلد ابنیه و عمارات فصل تکیه‌ها و مقابر*، به کوشش ماهدخت بانو همایی، تهران: هما.
- هنرفر، لطف‌الله (۱۳۵۰). *گنجینه آثار تاریخی اصفهان*، اصفهان: کتابفروشی ثقفی.